

21

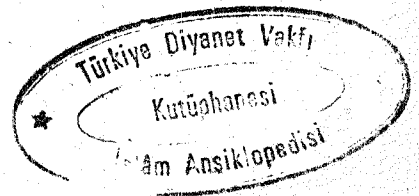
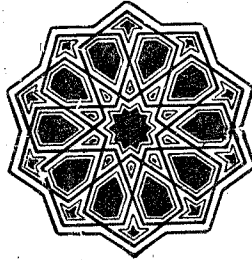
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

Ankara 1986

MÜSLÜMANLARDA ŞÜPHECİLİK

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

(İlmî Davranış)

Müslümanlarda şüpheciliğin kökünü İslâm'ın ana kaynağı Kur'an-dan başlamak lazımdır. Biz buradan işe başlayacağız. Ancak bunun derinliğine tartışmasını başka bir zamanda ele alacağız. Önce doğrudan şüpheyi ve ilmi ifade eden kelimelerin kullanılışlarında ihsas ve ilham etmek istedikleri manayı tesbit etmek gerekir. Böylece bu kelimelerden anlaşılan veya anlatılan manayı kavramak daha uygun olur.

Kur'andaki ilimle ilgili kelimeler: a) İlim, b) Marifet, c) Zan, d) Hars (tahmin), e) Rayb, f) Şüphe, g) Şek, h) Dirayet, yakın ve i) Hikmet kelimelerinin sözlük manalarının ne olduğunu inceleyelim. Çünkü Araplar bunların sözlük manalarını anlıyorlardı ve bu manalar onları harekete geçirmişti. Başlangıç noktası olarak bunu aldıktan sonra, tarih boyunca ilimlerin gelişmesiyle bu kelimelere de daha geniş ve felsefî ve istidlâlî manalar verilmiştir. Şunu ifade etmek tarihi ve ilmi bir gelişimin neticesini bildirmekten başka bir şey değildir. Arap diline Kur'anı Kerim'in verdirdiği ehemmiyet sadece bütün müslümanlar tarafından asırlar boyunca hem ilim ve hem de din lisanı olduğunu sağlamamıştır. Ayrıca Arap kabilelerini ve dillerini birleştirirken, lehçelerinde olan farklılıkların muhafaza edilmesini de temin etmiş ve böylece Arapça en azından bazı sahalarda farklı inceliklerin ifade edilebilmesine ait çok değişik kelimeleri ihtiva etmesine yardım etmiştir. Türkler müslüman olduktan sonra dillerine ehemmiyet vermediklerinden hem dil birliği meydana gelmemiş, hem de dilleri ilmi meseleleri incelikleriyle ifade edecek gelişmeden mahrum bırakılmıştır. Bilim felsefesi, etimolojik ve semantik tahlilleri yapılmadan o dil ilim dili vasfını kazanamaz. Arapça'nın tarih boyunca felsefesi ve tahlili yapılmışsa da modern metotlarla da yapmaya devam etmek gerekir. Bunun içindir ki, Kur'anın bile kelimelerinin tahlilinde tam Türkçe karşılık bulmanın zorluğu ile karşılaşırız ve incelikleri tam olarak ifade edip aktaramıyoruz.

a) İlim: Bu kelime Kur'anda çok değişik çekimleriyle pek çok yerde geçmektedir. Asım Efendi bunu "bilmek" ile Türkçe'ye tercüme ediyor¹. İlim kelimesi Arapça lügatlarda şu manalarda açıklanmaktadır: İlim bir şeyin hakikatını idrak etmeye (kavramaya)², güvenilecek şekilde, sarsılmayacak surette bir şeye olduğu gibi inanmaya³, bir şeyi kesinkes bilmeye (yakîn)⁴, bir şeyi olduğu gibi bilmeye ve bir şeyin özünü idrak etmeye, kavramaya ve ilim sözünün gerçek manasını idrak etmeye, kavramaya⁵ dendiğini görüyoruz. Asım Efendi buradaki tarifleriyle ilmin bir şeyin hakikatını bilmekten ibaret olduğunu söyleyerek tercüme etmiş oluyor⁶. Bundan ayrı olarak ilmin (kesin ve gerçeğe uygun) bir itikad, (itikâd-ı câzim ve mutabık) olmaktan ibaret olduğunu söyleyenlerin sözlük manasından istifade ettiklerini ifade etmektedir⁷.

İbn Faris, "ilim" kelimesinin "alem" yani alamet kelimesinin kökünden geldiğini ve her ikisinin aynı kökten olduğunu söylemektedir⁸. Kamus Tercemesi ve diğer Arapça lügatlar da ilim kelimesinde alamet ve alem manalarının da bulunduğunu zikretmekte iseler de açıkca ikisinin aynı kökten olduğunu teyid etme ihtiyacını duymamışlardır. Burada şuna dikkat etmek gerekir ki, "ilim" kelimesi bir şeyi kesince, kesinkes bilmeye dendiği bundan dolayıdır. Mademki alamet kelimesi de ilimden gelmektedir: o halde ilim alametten geldiği için, delili, alameti olan bilgiye ilim denmektedir. Bu şekilde ilim kesin bilgiyi ifade ediyor. İşte Kur'anı Kerimde çok zikredilen bu kelime, müslümanlara nasıl bir ilim ve bilgi tavsiye ettiğini ve muarızlarından da delile dayalı bir bilgi elde etmelerini ve onunla ortaya çıkmalarını istemektedir.

İlim, cehaletin çelişği (nakızı)dır⁹. Kavramlar bazan çelişik veya zıtlarıyla da tarif edilir ki, daha iyi kapsamı anlaşılsın. İlim kelimesinin

1 Ahmed Asım Efendi (1755/1820 m.- 1169/1235 h.) Kamus Tercümesi, 3/519.

2 Ebu'l-Kasım, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb İsfehâni, El-Müfredat, 348.

3 Ebu Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl Askeri (395 h. 1005 m.) El-Furuk Fi'l-Luga, 73, 88, 89.

4 Ahmed b. Muhammed b. Feyyumi (770 h.-1368 m.) El-Misbahu'l-Münir, 2/36, Mısır, 1325 h.

5 Eyyub b. Musa Huseyni Kefevî (Kırında Kefe) de doğmuştur. (1094 h.- 1683 m.) El-Kulliyat, 246.

6 Agy.

7 Ages. 520, E. Lane de İngilizce'ye göyle tercüme etmiştir: "He knew it truly or certainly He knew a thing intuitively and interentially (5/2138).

8 Ebul Huseyin Ahmed b. Faris, (395 h.-1005 m.), Mucemu'l-Makayisu'l-Luga 4/110, Mısır, 1366 h.

9 Nakiz (çelişik) Kavramını açıklamak istiyorum. Nakiz ancak birbirini götüren, yok eden iki şey arasında ve iki şeyden biri için kullanılır. Meselâ gece ve gündüz birbirlerinin nakizidir. Birinin bulunduğu yerde öteki yoktur. Birinin yokluğu ötekinin varlığını gerektirir.

“marifet” ve diğer kelimelerle olan alakalarını ve aradaki farklı manaları dil ve sözlük yönünden izah etmeye çalışacağız.

Bu kelimeleri izah ederken çektiğimiz sıkıntıya işaret etmiştik. Burada ayrıca “cehalet” ve “cehil” kelimelerini Türkçe’ye tercüme etmenin zorluğu ile karşılaşırız. Meselâ “imkân” kelimesi de böyledir.

Batı dillerinde “cehalet”in karşılığında Yunanca’dan geldiği söylenen “ignorance” bulunmaktadır. Bu kelime (i, in-not + gno = know) kelimelerinden türetilmiş olduğu görülmektedir¹⁰. Böylece “cehalet” kelimesi Arapçada orijinal ve bağımsız bir kelime olduğu halde, batı dillerinde bile orijinal bir kelime ile ifade edilmeyip olumsuz bir ekle türetilmektedir. Demek ki her dilin kendine ait orijinallği ve özelliği bulunmaktadır. Bu “cehalet” kelimesi de Kur’anda kullanılmıştır. Bir kimsenin bir şey bildiğini ifade etmek için ilim kullanılır, bir şey bilmediğini ifade etmek için Arapçada bilmez veya bilgisiz denmezde cahil denir.

İbranca’da “cehl ve cehalet” kelimelerinin karşılığında şu kelimeler kullanılmaktadır: “Bûrût” ve “bağêrût”. Ignorance karşılığı, cahil, yani “ignorant” karşılığında “bûr” “begerû” kullanılıyor. Bu kelimeye İbranca Sözlükte “hiç bir şey öğrenmemiş kimse” manası veriliyor¹¹ ki, anlaşıldığına göre bu orijinal bir kelimedir. İbranca’da Am-Haarets-cahil, ümmî (okur yazar olmıyan) anlamında kullanılmaktadır.¹² Görüldüğü gibi bu, iki kelimedenden ibaret olup, “âm” millet, ulus (nation) demek (arets) ise yeryüzü (arapça) arz demektir. Ancak bu, bitişik keli-

Gecenin varlığı gündüzün yokluğunu ve gecenin yokluğu gündüzün varlığını gerektirir. Bunlara nakız (çelişik) denir. Bir de şeyin zıddı diye bir kavram vardır. Bu zıt kavram, birşeyin birden çok zıddı olduğunu ifade eder. Meselâ siyah beyazın zıddıdır. deriz, ama siyahın zıddı yalnız beyaz değildir. Sarı, kırmızı ve yeşil gibi renkler de siyahın zıddıdır. Bunun için zıtlar birbirini götürür ama üçüncü bir şık ortaya çıkar. Bundan dolayı zıtlardan birinin varlığı ötekinin yokluğunu gerektirdiği gibi yokluğu ise varlığını gerektirmez. İlim cehaletin nakızıdır demek, ilim olan yerde cehalet yoktur ve cehalet olan yerde de ilim yoktur. Bunlardan ikisinde yoktur üçüncü bir şey vardır, imkansızdır ve hem de saçmadır. Eğer üçüncü bir şey varsa nedir? söyleyin de görelim demek gerekir.

10 Walter W. Skeat, A Concise Etymological Dictionary of the English Language, 254 The Compact Edition of the Oxford English Dictionary, 1/1372, Oxford-1971. Webster's New World Dictionary 722, America 1964, Das Einzige Wörterbuch Der Deutschen Unt Arabischen Sprache, Riad Gayed 526, A Dictionary of Synonymus and Antonyms, Joseph Devlin 136-161.

11 Milon Amanu, Abraham b. Soğan, 34- Prof. David Iyalon, Milon Arabî-İbnî, 61, 1960- Hebrew University, Jarusalem, Ben Ami Şrafstein New English-Hebrew Dictionary, 328, Haim Schachter, Hebrew English Dictionary, 56, 75. Marcus Jastrow, Dictionary of Talmut Babili, Jarusalmi, 1/150.

12 Ben-Yehudes English-Hebrew, Hebrew-English Dictionary, 146, 232.

menin asıl manası yer sakinleri olarak isim diye kullanılıyorsa da sıfat olunca “cahil” manasını alıyor¹³. Batı dillerinde kullanılan “illete” illiteracy kelimeleri de okumamış, okur-yazar olmayan, cahil anlamlarındadır. Ancak bu da orijinal olmayıp, olumsuz bir ekle türetilmiştir.

Bunları zikretmekten kastımız bir dilden başkasına tercüme edilirken çekilen zorluğu ve her dilin kendi kelime haznesinin özelliğini anlatmak ve bir de bizde hastalık haline gelen Türkçe’yi arıkatma gayretleri güden kimselere de bir ışık tutmaktır. Bütün Batı dilleri Yunanca olan “ignorance” kelimesini kendi dilleri gibi kullanmakta ve bir milliyet düşmanlığı görmemektedirler. Okumamışın anladığı bir kelime Türkçe sayılmıdır.

İlim ile ma’rifet arasında sıkı bir mana münasebeti yanında farklı olan tarafları da bulunmaktadır. İlim bir şeyin hakikatını bilmeyi ifade ettiği halde, ma’rifet bir şeyin niteliğini bilmeyi anlatır. Ayrıca ma’rifet, önceden bilgisiz bir durumun geçtiğini ihtiva ederken, ilim de böyle bir durum söz konusu değildir. İlim küllî (tümel) kavramları da, anlatır, ama ma’rifet ise cüzî ve ferdî meseleleri bilmeyi gösterir. Bunun için ilim sıfatı Allah’a isnat edilir. Ma’rifet isnat edilmez. Bir de insanların Allah’ı bildiklerini anlatmalarında, Allah’ı âlim olduğu söylenmez ama, Allah’a ârif (bilen) oldukları denir. Zira ilim Allah’ın hakikatını bilmeyi gerektirir, ama ârif onu sıfatlarıyla bilmeyi gösterir¹⁴.

b) Ma’rifet: Bu kelimenin kökü “irfan, marifet” olup Asım Efendi bunu da “bilmek” ile tercüme etmektedir. Aslında arap dilcileri ilim ile marifet arasında şöyle bir fark daha koymaktadırlar. Marifet her ne kadar hikmet manasında ise de her şeyi düşünmek ve onun zihnindeki sonucunu, eserini göz önünde bulundurarak bilmek olduğunu zikretmektedirler¹⁵. Bundan dolayı “marifet” kelimesinin ilimden daha hususi bir manası vardır. Bunu beş duyu ile zihinde elde edilen bilgi olarak da ifade etmişlerdir¹⁶.

“Marifet” ilimden birkaç manada daha ayrılır. Marifet bir şeyin kendisini, zatını bilmeyi ifade eder. İlim ise bir durumu, ilişkisi (şart) ve sıfatı bilmeyi anlatır. Ayrıca, marifet bilinmesini ifade ettiği şeyin daha önce bilinmediğini ve zihinde bulunmadığını ifade eder. Bunun içindir ki, marifetin çelişği inkâr olduğu halde, ilmin çelişği cehalettir.

13 Dr. Rubhî Kemal, El-Mu’cemu’Hadis, İbrî Arabî, 349, Beyrut, 1975.

14 Ebu Hilel Askeri, El-Furuk, 72. Feyyumiye göre, Ma’rifet de ilim gibi Allah’a sıfat olarak isnat edilebilir. (El-Misbahul Münir), 2/36. Dede Congi, 30.

15 Ragıp İsfahani, el-Müfredat, 334. Asım Efendi, Kamus Tercümesi, 2/809 Lane, 5/2013.

16 Lane a.g.y. Feyyumi, El-Misbah 2/25.

Marifet bir şeyi diğerinden ayırarak, fark ettirerek (temyiz) bilindiğini anlatır, oysa ilim bir şeyi diğerleri ile bir arada toplu olarak bilmeyi gösterir¹⁷.

Marifet daha önce bilinen bir şeyin tekrar bilinmesine, tanınmasına ve anlaşılmasına da denir. Marifet kelimesi, bir şeyin, insanın zihninde bulunması sonucu bilmeyi ifade ettiği için, Allah'ın kainattaki eserlerinin zihninde hasıl olması neticesi Allah'ın bilinmesini anlatır. Allah'a irfanım var, Allah'ı biliyorum denebildiğini ama ilim bir şeyin hakikatini, zatını bilmeyi ifade ettiği için "Allah'a ilmim vardır" denemeyeceğini ilim bahsinde anlattık. İşte Türkçe'de zorluk ilim ile irfan ve marifet kelimelerine hep aynı yanı bilmek manasını vermek mecburiyetinde olduğumuzdan aradaki farkı belki tam anlatma imkânı olmuyor.

"İrfan" kelimesi "gnosis" olarak İngilizceye tercüme edildiği gibi "Marifet" de "Knowledge" olarak tercüme edilmektedir¹⁸. Görüldüğü gibi burada "irfan" kelimesi sözlük manasında olmayıp istilahî (terim) manasında ruhanî özellikle hristiyanlardaki ruhaniliğin etkisinde kullanılmıştır. İsmail Fennî de "gnose"ye "irfan" ve ilmi âla demiştir¹⁹.

Bize göre kültüre "irfan" kelimesi ile karşılık verilebilir. Ona Arapçada "sekafe" diyorlarsa da Kur'anı kerim ona "Hars" demektedir²⁰.

c) Zan: Bu kelime Türkçe'ye sanmak, sezmek, sanıda bulunmak, zannetmek, zan altında tutmak, itham etmek manalarına gelmektedir²¹.

Bu kelime bir şeyi olduğunun zıddına olabilecek şekilde bilmek ve bildiğini araştırmadan bilmek anlamına gelmektedir. Oysa ilim, bilineni inceledikten sonra bilmektir²². Kesin olmayan bir inancın varlığı ile yokluğu ve birşeyi bilmek ile bilmemek arasında ağır basan tereddüde zan, sanı denir²³. Zan kelimesinin tam Türkçesi sanmaktır ve Türkçe sözlüklerde sanmak kelimesine verilen mana zan kelimesine Arap dilcilerinin verdiği mana birbirini tutmaktadır²⁴. Zan, sağlam bir güvene ulaşmayan zihinde (nefste) mananın kuvvet bulması ve olabilir iki taraftan birinin ağır basmasıdır²⁵.

17 Lane agy. Ebu Hilal Askeri, EL-FURUK 72,72, 73.

18 Cemil Saliha, El-Mu'cemül Felsefi, 2/72

19 İsmail Fennî, Lügatçai Felsefe, 295.

20 Bakara, 205.

21 Kamus Tercümesi, 3/665, Hüseyin Atay, Arapça-Türkçe Büyük Lügat, 3/253.

22 Ebul Hilal Askeri, el-Furuk, 93.

23 Asum Efendi, Kamus 3/665

24 Şemseddin Samî, Kamusi, Türki, 813. Ofset Baskı Türkçe Sözlük, 686

25 El-Furuk 91.

Zan iki manada daha kullanılır: Biri yakın yani kesinlik, diğeri şek ve şüphedir. Bunu şöyle izah ettiklerini söyleyebiliriz. Bir emare ve belirtiden meydana gelen bilgiye zan denir. Bu bilgi kuvvetlenirse, ilim derecesine ulaşır. Eğer çok zayıflarsa, vehim derecesinde kalır. Böylece şüphe ve şekke müncer olur²⁶.

Zan'nın bazan ilmin yerine kullanıldığı zikredilmektedir. Ancak burada kullanılan kesinlik derecesindeki bilgi, hisse ve göze ait olmadan düşünme ile elde edilen bilgi anlamındadır. Duyuya ve göze dayanan bilgi kesinlik ifade edeceği için, ancak ilim kelimesi kullanılır²⁷. Zan ayrıca kuşku, şüphe ve itham manasında da kullanılmaktadır²⁸. Bu mana dilimizde çok yaygın olup, hukuk terimi olarak da sanığa "maznun" denilmiştir. "Zanun" sıfat olarak, zayıf kimse, güvenilmeyecek derecede olan her hangi bir bilgi veya şey anlamına da gelmektedir. Bu asıl manasının neticesidir. Meselâ kuyuya sıfat olursa, suyunun olup olmadığı bilinmeyen, borca sıfat olduğu zaman, ödenip ödenmeyeceği alacaklı tarafından bilinmeyen manalarını ihtiva eder. Görüldüğü gibi bu manalar şüphe derecesindedir.

O halde zan kelimesinin manasını şöyle özetleyebiliriz: A) Tereddüd edilen iki taraftan birinin ağır basması anlamını verir. B) Bir emare ve belirtiden meydana gelen bir bilgiyi ifade eder. Bu belirti kuvvetlendikçe, kelimenin manası da kesinliğe doğru yükselir. Buna üstün veya yüksek derecede zan (zann-ı galip) denir. C) Şüphe manasında iki şeyden hangisinin olup olmayacağı bilinmeyen hususta itham manasında kullanılır. D) Kesinliğe götüren zan, duyu ve gözle kavranılmayan düşünceyle ilgili olan bilgilerde olur.

d) Hars: Bu kelime Kur'anda tahmin manasında kullanılmıştır. Kur'anda tahmin kelimesi kullanılmamıştır. Bu kelime yalan manasına değilse de yalana çok yakın mana ifade eder. Bu, ilme, zanna veya her hangi birinden de duymaya dayanmayan bir şeyi ifade ederki, bu, tahmin olup, vak'âya ya uyar veya uymaz. Çünkü bilmeden söylüyor, yalan da olur²⁹. Kur'anı Kerim hiç bir esası olmayan ve her hangi bir bilgi belirtisi taşımayan sadece tahmin etmeye dayanan sözleri ve iddiaları bu kelime (hars)³⁰ ile ifade ederek reddetmiştir. Bunun sonucu ise ken-

26 el-Müfredat, 319. Iane 5/1925, Asum Efendi 3/665

27 İbn Manzur, Lisan 8/654, Lane 5/1925

28 Agy.

29 İbn Faris, Mu'cem 2/169, el-Müfredat 145, Asum Efendi 1/372

30 Arapçada üç (s) vardır. Bunlar Türkçe'de "s" sesi ile ifade edilebiliyor. Ancak Arapçada hem yazı şekilleri ve hem sesleri ayrındır. Türkçede tek şekilde yazıldığı için ses de aynı oluyor. Oysa her üçünün manası birbirinden farklıdır. "Hars" telafuzunun üç ayrı (s) harfine göre manası şunlardır: a) Tahmin (Sad Harfi), b) Bekçilik yapmak (sin harfi), c) kültür ve yeri kazıp ekinek (sa harfi) ile yazılır.

disi de tahmine dayanan sözler söylemiyor ve söylediklerinin bu şekilde ilmi görülmesini öneriyor.

e) Reyb: Bu kelime, şüphe, şek veya şek ile karışık korku, ya da korku ile karışık şek ve şüphe anlamındadır³¹. Kur'anı Kerimde ve hadisi şeriflerde geçmektedir. "La reybe fihi" onda şek ve şüphe, zan yoktur³². "Rabe" ve "Erabe" kuşkulandırdı, şüpheyi düşürdü, endişelendirdi manasında³³ kullanılan fiiller aynı kökten türemiştir. "Reyb" kelimesinin töhmetle beraber, karışık şek ve şüpheyi dendiği de açıklanmıştır³⁴ "İrtiyab" aynı kökten olup, bir kimseyi şüphelenip itham etmek, töhmet altında bırakmaktır³⁵. Bu kelime, zihni sıkıntı, ızdırap endişe, rahatsızlık, telaş, şüphe, kuşku, vehim, suizan manalarındadır. Fiil halinde kullanılırsa bunlara sebep olma, bunları meydana getirme anlamına gelir³⁶. Asım Efendi bu kelimeyi şöyle tercüme etmiştir. Tevehhüm etmek sebebiyle meydana gelen şek ve şüphe³⁷. Töhmeye bitişik (makrun) şek ve şüphe demek olur ki, meselâ bir kimse hakkında kötü ve uygunsuz bir fiil ile zan ve güman eylemek gibi, der³⁸ "Reby" kelimesinin içerdiği manada bile ve mekr vehmedilmektedir. Ayeti Kerimede bu anlamda olarak "Kalblerinde ribe (hile, desise, zan ve şüphe) olarak³⁹ geçmiştir"

Şek ile reyb arasında şöyle bir fark görülmektedir. Şek zihnin bir vak'a hakkında onun olup olmadığından şüphe etmesidir. Reyb kelimesi zihni şüpheden daha çok bir mana ifade etmektedir. O da korku veya aldanma kuşkusunu ve kaygısı ile şüpheyi ihtiva etmektedir⁴⁰. Kur'anda reyb kelimesi şek kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır. "Şekkin murîb" şüpheyi düşüren kuşku⁴¹. Bu, İngilizceye "suspicious doubt" olarak tercüme edilmiştir.

Yukarda geçen tariflerde "reyb" kelimesinin Türkçe karşılığında kuşku denebilir. Kuşku kelimesinde korku ve endişeden doğan bir şüphe manası hissedilmektedir. Buna göre ayetteki "murîb" kelimesini kuş-

31 İbn Faris 2/463

32 Tacul Arus 2/547, 549

33 Agy.

34 Tac 2/548

35 Agy.

36 Lane 3/1197,1198

37 Kamus Ter. 1/151

38 Kamus Ter. 1/151

39 Müfredat 205 (Tevbe 110)

40 A. Yusuf Ali, The Holy Qur'an İngilizce tercümesi 622 (XIV İbrahim/9)

41 İbrahim-9, Sebe'-54. A. Yusuf Ali, The Holy Qur'an 622, 1150. M. Taunmud-Din Al-Hilali, Holy Qur'an 255, 433.

kuya düşüren veya kuşkulu şek demektir ki, iki kelime biribirinin manasını hem açıklar ve hem tamamlar, Yalnız şek ve şüphe değil, korkulu şüphe, veya yalnız korkulu endişeli değil, şüphe de işin içindedir. Bunu Asım Efendi şöyle açıklamaktadır. Şek, reybin başlangıcıdır (mebde). Nitekim ilim de kesinliğin başlangıcıdır⁴². Görülüyor ki kesin bilginin derecesi yakın ise ilim ona varmanın başıdır ve ilk adımdır. Şüphe ve şek de bilmemenin başı ve ilk adımı ise reyb de onun daha alt derecesi, diğer deyimle korkuya varan mertebesi olur. W.E. Lane, ayetteki “şek-k’in mûrib”e şöyle mana vermiştir. “Kuşkuya, suizana düşüren şüphe” “Doubt causing to fall into suspicion or evil opinion”⁴³ Şemseddin Sami “kuşku” kelimesini güzel bir şekilde tahlil ediyor ve “kuş gibi korkup ürkmek, irtaş (titreme) diyor⁴⁴. Reyb kelimesi, şek kelimesinden ayrıldığı izah edildi. Biz de bu izahları bir kelimede toplamak istiyoruz. Şek kelimesi ilimle, bilgi ile ilgili olarak bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında her iki yöne eşit bir tereddüttür. “Reyb” ise daha çok ruhî bir durum bildiriyor. Bu bilgisizlikler, şüpheden doğan, ruhî bir huzursuzluk, rahatsızlık, endişe, sıkıntı ve korku, ürkeklik gibi bir durumu ifade ediyor. Ayeti Kerimede ikisinin bir arada zikredilmesi ile hem şüphede ve hem şüphenin neticesinden endişe etmek ve kuşku duymaktadırlar. Ayet hem ilmi bir tutum ve hem psikolojik bir durumu anlatmaktadır.

f) Şüphe: Bu kelimenin kökü (şbh) olup, fiil ve sıfat şeklindeki çekimleri Kur’anda geçmektedir. Bunlar, teşbih –benzetme, teşabuh–benzeşme, müştebih – benzeşen ve şüphelenen, kelimeleridir. Bu kelime (şbh) tek manaya delalet eden bir köktür.

Bir şeyin renk ve vasıf bakımından benzemesi ve benzer şekilde olmasıdır⁴⁵. Şüphe iltibas manasınadır⁴⁶ İltibas kelimesini açıklamak gerekiyor. Bu kelime ise “libas” giysi demek olan kökten gelir ki, kendini örten şeydir⁴⁷ İltibas zihni karıştırmak ve şüpheli olmak (müştebih) tır⁴⁸. İltibas aslında elbise giymek, elbiseye bürünmek olunca, elbiseye girip gizlenmiş olacağı için bilinemiyecektir. Şüphe benzemekten türemiştir ve şüphede şebah – benzeme manası vardır⁴⁹. Bu kelimeden türeyen müştebih ve müteşabih biribirine benzeyen, benzeşen

42 Kamus Ter. 1/151.

43 Lane 3/1199.

44 Şemseddin Sami, Kamusi Türki 2/1102, Ofset baskı

45 Mu’cem Mekayıs, 3/243

46 İnb Manzur 2/266

47 El-Mucemul-Vasit 2/819

48 Kamus Tercümesi, 2/288

49 İbn Manzur 12/266

ve bundan dolayı da birbirinden ayrı olarak farkedilmeyen şeyler hakkında söylenir⁵⁰.

Şüphe, birbirine benzediklerinden iki şeyi birbirinden ayıramamak ve seçememek demektir. Bu benzeşen ve birbirinden ayrı oldukları fark edilmeyen şeyler madde de olabilir, mana ve kavram da olabilir⁵¹ Şüphe ile iştibah, aynı anlamda olarak⁵² şüphe, karanlık, kapalı, mechul, belirsiz, müphemlik, muğlaklık, seçilemez, tefrik olunamaz manalarında kullanılırlar⁵³ İşlerin birbirine karışmasına iştibah ve teşabuh, benzeşme denir. Müşabbeh müşkil ve anlaşılması zor şeye söylenir⁵⁴. Bir şeye bir şey benzetmeye ve eşit yapmaya teşbih etmek ve bir şeyde şüpheyi düşürmek "şebbehehu aleyhi" bir şeyi birisince anlaşılamıyacak şekilde (başka bir şeye) benzetmek⁵⁵. Teşabuh ve iştibah eşit ve aynı şekilde olmak, şüphe, zihin karışması, şaşkınlığı, kararsızlığıdır.⁵⁶ "İnekler bize aynı göründü, bizce birbirine benzediler"⁵⁷. Onun için hangisi olduğunu farkedip tanıyamadık.

Görüldü ki, şüphe kelimesi benzemekten türemiştir. İki şey birbirine benzediği zaman nasıl onları anlamak, ayırt etmek ve birbirinden ayırmak imkansız ise, her hangi ilmî ve zihnî bir mana ve mesele de başkasına benzerse bilgi derece ve seviyeleri ve bilinmelerinin delilleri birbirine eşit olur ve benzeşirse o iki meseleden hangisinin doğru olduğunu kestirmeye imkân yoktur. Hangisini tercih edip almamızın gerektiğini bilemeyiz. Çünkü her ikisi aynıdır. Benzerdir ve birbirine eşittir. Bunun için hüküm ve karar vermek imkansız olmaktadır. İşte bu şüphe ve onun neticesidir.

g) Şek: Bu kelime Kur'anda değişik üslup içinde hep isim olarak (şekk) şeklinde kullanılmıştır. Kelimenin kök manası bir şeyi yarmak ve içine girmektir. Bıçağı ete, deriye ve kemiğe işletip, ta ötesine kadar geçirmek olarak Asım Efendi tarafından tercüme edilmiştir⁵⁸. Kelimede yarmak, delmek ve ikiye ayırıp, aralarına bir şey sokup onları birleştirmek manaları asıl kök manayı teşkil ediyor. Bu tedahülü, araya

50 Agy

51 Ragıp, Müfredat 254

52 İbn Manzur 2/266

53 Kamusu Asri, Arabî İngilizî 333, Hans Wehr, A Dictionary of Modern Written Arabic 454

54 Zemahşeri, Esas, 321

55 Lane 4/1499

56 Lane 4/1500

57 Bakara 70

58 K. Ter. 3/97.

girmeyi ifade ediyor⁵⁹. İki şeyi yazıp hangisini alacağını kestirememek veya iki şeyi yazıp sonra birleştirerek dengede tutmak meselâ iki yaprağı delip bir odun sokarak bir araya getirip birleştirmek manalarına gelmektedir⁶⁰. Genellikle bir şeyi intizamlı bir şekilde yazmak (şekkehu, intezamehu) şeklinde anlaşılmıştır⁶¹.

Bu manadan hareket edilerek, birbirine çelişik iki şeyin dengede, eşit derecede olmasına “şek” denir. Bu iki çelişik şeyin aynı derecede eşit delilleri olması veya hiçbir delile sahip olmamalarıdır. “Şek” bir şeyin var olup olmadığına olan delillerin eşit olması olarak anlaşılması mümkündür⁶². Bu izah gösteriyor ki, “şek” kelimesinin kök manası ve özellikle maddi manası olan bir şeyi ortadan yarmak veya kesmek, onun kavram olan manasını meydana getirmiştir. Çünkü “şek” bir şeyde yarık meydana getirmek olduğundan, fikrin, üzerine dayanacağı, kurulacağı bir yerin bulunmamasıdır⁶³. Bunun için “şek” kararsızlık ve iki şey arasında sallantıda bulunmak anlamında kullanılmaktadır.

“Şek” kelimesi pazunun böğüre yapışması anlamından da alınabilir. Bu durumda çelişik (nâkız) iki şeyin farkedilemeyecek ve ayrı oldukları anlaşılamıyacak derecede birbirine yapışmış ve bitişmiş olmaları anlamını verir⁶⁴.

“Şek” kesinlik (yakîn)in çelişigi ve nâkızı olup⁶⁵, şüpheyi ifade eder. Yakîn (kesinlik)in zıddı olması, iki şey arasında mütereddid olmasından dolayıdır. İki tarafı da eşit olsa veya iki taraftan biri ağır basmış olsa bu farketmez ve bu manada iki duruma da şamil olur⁶⁶. Zira “şek” iki şeyin eşitlik halinde bulunmasına denir. Eğer iki şeyden biri ötekinden ağır basarsa, eşitlik bozulur. Burada insanı aldatan ve yanıltan ifade “şek” kelimesine “yakîn”, kesin kelimesinin zıddı denmesi olabilir. Bir şey “kesin”in zıddı ise kesin altında kalan “zan” anlamını verebilir. Zan “şek”ten üstündür. İki taraftan birinin ilim ve yakîn yöne doğru ağır basmasıdır. Belki buna sebep olan İbn Faris’in ifadesidir. Çünkü Feyyumi de ona dayanarak bunu söylemektedir.

59 Mekâyis, 2/173.

60 Agy., Lane, 4/1582.

61 K. Ter. 3/97, Mekâyis, 2/173.

62 Ragib, Müfredat, 266, Kulliyat Ebil-Beka, 214.

63 A.g.y.

64 A.g.y., Lisani'l-Arab, 2/347.

65 Lisan, 2/347.

66 Feyyumi, El-Misbahu'l-Münir, 1/153.

İbn Faris diyor ki, zan iki değişik manaya delâlet eder: Biri yakın diğeri şektir⁶⁷. Feyyumî de diyor ki, İbn Faris şöyle demiştir. Zan, yakın ve şek manasına gelir⁶⁸. Zan kelimesini şek ve yakın (kesinlik) manasında, Ezherî de kullanmıştır⁶⁹. İbn Manzur, aynı şekilde kullandığını nakletmektedir⁷⁰. Feyyumî “şek” kelimesini “yakın” (kesinlik)in karşıtı, zıddı olduğunu ifade ederken dil imamlarının sözlerine dayanıyor. “Dil imamları şekkin, yakının zıddı (hilâfı) olduğunu söylemişlerdir. Yakının zıddı demeleriyle şunu kastetmişlerdir: İki tarafa ister eşit olsun, ister bir taraf öbürüne ağır bassın iki şey arasında tereddüd etmekten ibarettir”⁷¹.

Şek bir nevi cehâlettir. Çünkü cehâlet iki çelişik şeyi hiç bilmemek manasına gelebilir. Eğer olup olmama hususunda eşitlik varsa, bu, şektir. Ama bir taraf ağır basıyorsa, ağır basan taraf zan olur. Hafif kalan taraf vehim olur⁷². Burada üç kavram anlatılıyor. “Şek” iki taraf eşitse oluyor, yani %50 ise bu şek, % 50’nin üstüne çıkıyorsa, bu ağır basıyor ve zan oluyor. Eğer % 50’nin altına düşüyorsa, bu, vehim oluyor. İşte şek iki tarafı eşit olmasına dendiği gibi, bazan da mutlaka tereddüd etmeye de denmektedir⁷³. Bundan anlaşılan, mutlak şüphe ki, iki tarafın eşit olup olmaması nazarı itibara alınıp, bir tartma ve değerlendirme söz konusu olmuyor. Ebu’l-Hilal Askeri’nin şek ile zan arasında yaptığı ayırımı şöyledir:

“Zan ile şek arasında şu fark vardır. Şek ihtimalli olan iki tarafın eşit olmasıdır. Zan ise ihtimalli (caiz) olan iki taraftan birinin diğlerinden ağır olmasıdır. Şek (şüphe) eden şüphe ettiği şeyin iki sıfattan birisinde olmasını muhtemel (caiz) görür. Çünkü ne delili ne de emaresi vardır. Bundan dolayı şüphe eden şekki dilemek için zanna muhtaç olmaz. İlim ve üstün zan tefekkürle (nazarla) elde edilir. Şekk’in Arapçada kökü şu sözden gelir. Biz bir şeyi bir şeye sokmak üzere birleştirdiğimiz zaman “şeyde şek ettim” dersin. Şek iki şeyin zihinde (viedan-zanûr) bir araya gelmeleridir. Halbuki zan, sabit ve güvenilir bir duruma ulaşmada nefiste mananın kuvvetlenmesidir. Ama şek böyle değildir. O, iki taraftan birinin daha güçlü olmamak üzere çelişik iki şeyin arasında durmaktır”⁷⁴.

67 Mekâyis, 3/462.

68 Feyyumi, El-Misbah, 1/154.

69 Lisanü'l Arab, 2/654., Cevheri, et-Tehzib,

70 Lisan, Agy.

71 El-Misbah, 1/154.

72 Külliyyat Ebu'l-Beka, 214

73 Agy.

74 Ebu'l-Hilal Askeri, El-Furuk, 91.

Doğrusu şek kelimesinin bu tarifi, hem kelimenin maddi manasına uygun ve hem de felsefi veya zihni manasını en iyi şekilde izah ediyor. Sonraki düşünürler bunu felsefi kavram olarak kullandılar.

Burada değişik fakat aynı manaya varan üç kelimeyi açıkladık. Reyb, şüphe ve şek. Her birinin kendi kök manası aradaki farkı⁷⁵ belirtmeye kâfidir. Ancak her üçü de Türkçede daha çok kullanılan şüphe manasını ifade etmektedirler. Bu ise çelişik veya zıt iki şeyden biri hakkında her hangi bir tercih yapma ihtimalinin olmaması ve her iki tarafın yani müsbet ve menfi tarafların birbirlerine eşit olmasıdır. Bu manada kelimelerin kök manalarına uygun ve onların bir neticesi ve gereğidir.

h) Dirayet: Hüner, sanat, marifet ve kurnazlıkla bilmek. Bunun için buna fitnat yani ince anlayış, süratli anlama manaları verilir⁷⁵. Dirayetin fehm, anlama manasında ve bunun da insana yöneltilen bir şey hususunda yanılmamak olduğu söylenir. Dirayet kelimesi bilmek, marifet ve ilim manalarında kullanılır⁷⁶. Ebul Hilal Askeri, dirayetin ilim manasına geldiğini ve ilim yerinde kullanıldığını, meselâ insana bilmediği bir şey sorulduğu zaman ilim ve derayet kelimesiyle bilmiyorum "lâ a'lemu, lâ edri" diye cevap verebilir ama anlamıyorum diye "lâ efhemu" ile cevap vermesi doğru olmaz⁷⁷.

Bazı dilciler, dirayet kelimesinin kökünde hile ve kurnazlıkla av avlamak manası bulunduğunu ve bundan anlamak manasına geçerken kurnazlık, hüner ve ince anlayış (fitnat) ile anlamak demek olacağına işaret etmektedirler⁷⁸. Ancak İbn Manzur'un bu iki manayı ayrı ayrı belirtmesi, yani bilmek ve marifet ile ilim manasına gelmesini, avı hile ile avlamak ve onda kurnazlık göstermek manasında olmasını biribirinin temeli saymadığından bunların bir kökün iki ayrı manası olduğu görülüyor⁷⁹.

Dirayet, mutlaka ilim manasına gelirse, Allah'a isnadı câizdir. Eğer kurnazlıkla hüner yoluyla bilmek olsa, Allah'a sıfat olmaz⁸⁰. Ebul-Beka dirayetin bazı öncüllerin zikredilmesinden hasıl olan bilgi olduğunu söyler⁸¹. Dirayet kökünden "edra, idra" türetilmiştir. Bildirmek manasıdır. Kur'an'da birkaç yerde geçer. Sana ne bildirdi, öğ-

⁷⁵ Mekâyis, 2/272, Lane, 3/877

⁷⁶ Lisan, 1/975.

⁷⁷ El-Furuk, 84.

⁷⁸ A.g.y.

⁷⁹ Lisan, 1/975-76.

⁸⁰ El-Furuk, 84. Kamus Trc. 3/809,

⁸¹ Ebul Beka. Eyyub b. Musa, el-Külliyat, 25

retti? “Ve mâ edrâke?”⁸². Ayrıca bu kökten “mudârat” kelimesi türer. Türkçe’de buna “mudara” denir. Arapça’da bunun manası insanlarla iyi geçinmek ve onlara yumuşak ve latifeli davranmaktır⁸³. Doğrusu anlayıp ve bilmek olan dirayetten türediği için mudara, insanlara anlayışlı muamele etmek ve onları anlamaya çalışmaktır. Tath sözle kandırmak, gönlünü yapmak, aldatmak ve hile yapmak manalarına da gelmektedir⁸⁴.

i) Yakîn: (YKN) kelimesinin Kur’anda türemiş şekilleri geçmektedir, Bunlar, yakîn, mûkîn, müsteykîn, îkân’dır. Bu (ykn) kök kelime gerçekten hakiki şekilde şüphelenmeyecek derecede bilmek manasına gelir. Bunun için ilmin sıfatı olur, onun son mertebesi sayılır. Yakînî ilim kesin derecede ilim anlamını verir. Yakîn, şek ve şüphenin gitmesi ve zail olması⁸⁵ ve hükmün sabit olmasına zihnin durulması, sükun bulması ve yatkın olması⁸⁶ dır. Yakîn ,muhakeme, düşünme ve delil getirme neticesinde elde edilen ilme denmesi ile Allah’a ilim sıfatı olarak isnat edilemez⁸⁷. Yakîn kelimesi ilmin eş anlamlı, müradifi olduğu açıklanmıştır⁸⁸. Şüphe ve şek olmayan ilme dendiğinden, ilmin sıfatı oluyor. Buna kesin bilgi denmesinden ötürü Asım Efendi de şeksiz ve şüphesiz doğru bir inançla bilmeye söylenir diyor⁸⁹. İlmin karşıtı ve çelişği cehâlet, yakînin çelişği ise şektir⁹⁰.

Dilcilerin yakın kelimesine verdikleri mana daima ilimle ilişkilidir. İman kelimesini bu kelimenin izahında kullanmamışlardır. Asım Efendi’nin inanç (itikad) kelimesini yakînin tarifine katması, istilâhî ve sonradan elde edilen bir mana olmasından başka bir şey olmasa gerektir. Buna Seyyid Şerif Cürcani açıkça temas etmiş ve “yakîn, dilde şüphesi olmayan ilimdir. İstilâhta ise bir şeyin vakaya uygun olarak, ancak bir şekilde ve şöyle olacağına zevali imkânsız bir tarzda inanmaktır” demiştir⁹¹. Ebu’l-Bekâ bu tarifi şöyle aktarmıştır: “Vakıaya uygun, sabit, kesin itikada yakîn denir”⁹². Yakîn kelimesini sabit ve sarsılmaz itikad manasında kullanılması üç şeyden dolayı olabilir:

82 Kâria’, 3.

83 Zemahşeri, Esas, 187. El-Misbah, 1/94.

84 Lane, 3/877.

85 Mekayis, 6/157.

86 Ragıb, Müfredat, 575.

87 El-Misbah, 2/160.

88 Lane, 8/3063.

89 Kamus Ter. 3/721.

90 Lisan, 3/1015.

91 Tarifat, Seyyit, 175.

92 El-Külliyat, 389.

a) İlmin kesinlik ve son derecesini göstermesiyle insanın nefsinin sukûn bulduğu ve tatmin olduğu bir durumun meydana gelmesine sebep olmasıdır. Böyle bir durum imanla da anlatılabilir ve bu, imanın da kesinlik ve sabit mertebesi olmakta birleşirler.

b) Kur'an'ı Kerim'de âhiretle ilgili olarak kullanılmasında, iman ve hatta sarsılmaz iman manasında alınmasında rol oynayabilir. Âhirete olan insanın bilgisi ancak delil ve ona da imanla ve onu kabul etmekle olacağı için ikan kelimesi de kesin itikad manasında kullanıldığı kabul edilmiştir. Ancak ayetlerde geçen âhirete imanı (kesin inancı) olanlar⁹³ tabirinden kesin bilgisi ve sağlam ilmi olanlar da demek doğru olur. Burada itikad kelimesini zikretme mecburiyeti düşünülmemelidir. Ayrıca "ikan" kelimesi Kuranda bir mefulü (tümleci) belirtilmeden mutlak olarak kullanılmış ve bir de "iman" kelimesinin aldığı tarzda (b) ba harfi ile meful alması halinde kullanılmaktadır. Bu benzerlikten ötürü "itikad" kelimesiyle izah edilmiştir.

c) Felsefenin tesiriyle ikan kelimesine itikad manası katılmış olabilir. Çünkü felsefede doğma itikad manasından ziyade ilme inanma ve bilginin varlığını kabul etme anlamı olduğundan ona ikan ve dogmatizme ikaniye denmiştir.

Yakın ve ikan kelimesinin üzerinde daha fazla durmayacağım. Ne varki, yakın kelimesinin kökü kesin ilim ve bilgi anlamında olduğunu vurgulamak istiyoruz. Kuran'daki âyetleri de buna göre anlamak Arap diline daha uygun düşecektir. İlmî istilâhlar sonradan gelişmiş ve gelişmektedirler. Onlar için kullanılması şüphesiz bir sakınca doğurmuyorsa da asıl manayı kaybetmemelidirler.

"Yakîn" kelimesinin Kur'an'da ilimle ilgili üç kelimeye izafetle kullanılması arasındaki farka temes etmemiz gerekiyor. a) İlmi yakîn⁹⁴ b) Aynel Yakîn⁹⁵, c) Hakkal Yakîn⁹⁶. Buraya İbn Manzur'un "yakîn" e verdiği manayı alarak bunları açıklamak istiyorum. "Yakîn", bilme (ilim) ve şüpheyi giderip işin gerçeğini elde etmektir⁹⁷. Burada yakîn'e her ilim ve fazla olarak şüphenin izalesi ve işi tahkik yani işin ve durumu hakikatına ulaşmak anlamı veriliyor. Gene İbn Manzur diyor ki, "hak-kul yakîn" demek, bir şeyi kendisine izafe etmek değildir. Çünkü hak ile yakîn aynı şeyler değildir. Nitekim geri kalan "aynul yakîn ve ilmül yakîn" de öyledir. Ayn göz demek olup, yakın kelimesiyle aynı olmadığı

93 Bakara 4, Namlı 3, Rum 60.

94 Tekasür: 5.

95 Tekasür 7.

96 Vakıa: 95, El-Hakka, 51.

gibi, yukarıdaki tarifte de görüldüğü üzere, ilim de yakın kelimesiyle ayniyet meydana getirmez. Buna göre a,b, ve c, bentlerindeki âyetleri daha iyi anlama için şu izahı şimdilik yeterli görüyoruz:

a) İlmü'l-Yakîn: Bu ifade bir sıfat tamlamasıdır. Çünkü yakîn, ilmin sıfatıdır⁹⁸. Bu, yakînî ilim demektir. İlim delil ve düşünmeyle elde edildiğine göre, yakın de delil ve düşünmeyle elde edilen bir bilgi olarak tarif edildiğine göre, her iki tarif hernekadar aynı ise de bu şekilde delil, düşünme, istidlâl ve muhakeme ile elde edilen kesin ilme ilmul-yakîn denir. Burada önemli olan delillerin kesinliği, sağlamlığı ve düşünmenin doğruluğudur. Demek ilmul-yakîn, fikrî ve nazarda ulaşılan kesin bilgi olur⁹⁹. Meselâ, duman çıkan yerde ateşin olduğunu ve minarenin olduğu yerde cami bulunduğunu biliriz. Buna delilimiz, duman ve minaredir. Bu bilgimiz kesindir, zıddına şahit olmadık.

b) Aynü'l-Yakîn, gözle görerek bir şeyi bilip, onda şüpheyi mahal kalmayacak derecede bu bilginin kesin olmasıdır. Duman çıktığı yere gidip ateşi görmek ve minarenin bulunduğu yere gidip, camiyi görmek, artık inkâr edilemeyecek derecede ateşi ve camiyi bilmemizi gerçekleştirir. İşte buna da gözle görerek ve müşahede ederek ulaşılan kesin bilgi manasında "aynul yakîn" denir¹⁰⁰. Bu, ilmul-yakîn olandan daha üstündür.

c) Hakku'l-Yakîn ise, ilim ve müşahedeyle ulaşılan ilmi gerçekleştirmek ve onun hakikisine, hakikatına ulaşmak ve ulaştığını bilmektir. Çünkü yakın kesin bilgi olduğu için gerçeğe ulaştığı bilmek ile tarif etmek doğru olur. Meselâ, ateşten istifade ederek ısınmak veya yemeğini pişirmek onun ateş olmasının mahiyetini ve hakikatını gösterir. Uçağı biliriz. Havada veya alanda görürüz. Bir de içine biner uçarız, işte bu üç mertebe de böyledir. İlmul-yakîn'den başlar aynül yakîn'den geçer ve hakkul yakîn'e ulaşır. Böyle hakkul yakîn ilimden ve müşahededenden meydana gelen ilim olur¹⁰¹.

Dindarların âhiretin varlığına olan bilgileri ilmül yakîn, onu gördükleri zaman aynül-yakîn, içinde bulundukları zaman da hakkul yakîn olur. Ebul Beka'nın tarifine göre (ykn) kelimesi suyun havuzda durup

97 Lisan 3/1015.

98 Kamus Ter. 3/721.

99 Cemil Sabba, el-Mucemul Felsefi 2/588.

100 Cemil Sabba, A.g.y.

101 Cemil Sabba, 2/589

istikrarlı olmasından, ilmin de kalpte yok olmayacak şekilde kesin delille yerleşmesi ve istikrarlı kalmasıdır¹⁰².

i) Hikmet: (HKM) kökü aslında islâh ve düzeltmek için, men etmek, önlemek, engel olmak manalarına gelir. Bunun ilk manası “hüküm” olup, zulümden ve haksızlıktan men etmek demektir. Hayvana hakim olabilmek, onu sağa sola sapmaktan men etmek için vurulan gеме “hakeme” denir. Hikmet te bu manadan türetilmiştir. Çünkü insanı cehaletten ve kötü huylardan korur ve cahil olmanın önüne geçer¹⁰³. Hüküm, hükmetmek, bir şey hakkında onun ne olduğunu bildirmek, hakimlik, kadılık yapmaktır¹⁰⁴. Başkasını uymaya mecbur tutmadan, bir şeyin ne olduğunu ve nasıl olduğunu veya ne olmadığını ve nasıl olmadığını söylemek manasında kullanılır¹⁰⁵. (HKM) kökünden türeyen “uhkum” emri iki manaya gelir: Biri, “hükmet”, hüküm ver, hükmünü, fikrini bildir, açığa vur. Diğeri, “hakim ol, hikmet sahibi ol”¹⁰⁶ manasına gelir. Hakim hükmeden olduğu gibi, “hakem”, de aynı manada kullanılır. Fakat bu sonuncusu daha kuvvetli bir mana taşır. “İhkam” kelimesi aynı kökten olup, bir şeyi sağlam ve düzgün yapmak demektir¹⁰⁷.

Hâkim, kelimesi Kur’anda Allah’a ve Kur’an’a sıfat olarak isnat edilmiştir. Alim ve hikmet sahibi demektir¹⁰⁸. Bu kelimenin, Allah’a isnad edilmesiyle ifade ettiği mana, başkasına isnad edilmesiyle aldığı mana ayrı ayrıdır¹⁰⁹. Kuran’a “hakim” denmesinden anlatılmak istenen mana, onun muhkem, sağlam ve düzgün bir kitap olmasıdır¹¹⁰. Hakim’in üçüncü bir manası daha vardır. Bu da, diğer kök manalarıyla uyum ve mutabakat halindedir. Hakim, yani hikmet sahibi olan tarafsız ve lehte veya alayhte olmasına bakmadan hüküm veren kimse demektir¹¹¹. İslâm kültür tarihinde filozof ve tıp doktoruna hakim denmiştir. Bu istilâhî bir manadır. Aslında filozofun Arapça karşılığı hikmeti seven, (muhibbul hikme) dir. Böylece hakim kelimesini sözlük manasında

102 El-Külliyat, 389. Bundan dolayı felsefe ve klasik mantıkta kullanılan “yakîniyyat” kesin delil kaynakları terimi türetilmiştir. Bunlar, şüphecilğe karşı kullanılan delillerdir. Bu da yakîn kelimesinin şek ve şüpheyile karşıt bulunmalarını gösterir.

103 Mekayis, 2/91. El-Misbah, 1/72.

104 Kamus Ter. 3/430.

105 Ragıb, El-Müfredat. 125.

106 Ragıp, age., 124.

107 Kamus Ter. 3/431.

108 Külliyyat Ebul Beka. 157.

109 Ragıb, Müfredat, 126. Külliyyat Ebul Beka, 157.

110 Hüd, 1. Müfredat, 126

111 Lane, 2/618

filozof karşılamaz. Ama terim ve istilâh manasında karşılamasında bir sorun yoktur. Çünkü filozof kelimesiyle de kendisinin asıl sözlük manası kastedilmemektedir.

Tahkim kelimesi hükmetmek üzere hakem tayin etmek veya engel olmak, kötü şeyden önlemek manasında kullanılır¹¹². Hikmet cahilce davranmaktan men etmektir. Hikmet ile hakim arasında bir olan ve farklı olan manalar var. Hüküm hikmetten daha umumidir. Hüküm'de hikmet manası vardır. Hikmette hüküm manası yoktur. Bunun için her hüküm hikmet sayılabileceği halde, her hikmet hüküm sayılmaz¹¹³. Hüküm (hukm) nesnelerin, gerçek tabiatını bilmek ve ona göre hareket etmektir¹¹⁴. Damegâni, hikmetin beş manada kullanıldığını beyan ediyor: Güzel öğüt (meviza), anlama, peygamberlik, Kuran'ın tefsiri ve Kur'an'ın kendisi¹¹⁵.

Hüküm, Allah'a isnad edildiği zaman şeyleri bilmek ve onları en iyi şekilde meydana koymak, örneksiz var etmek olur. İnsana isnad edildiği zaman, bilmek ve iyi işler yapmaktır. Yahut da en üstün seviyede bir bilgi ile en iyi şeyleri yapmayı bilmek ve öğrenmektir¹¹⁶.

Hikmet, adalet, ilim, hüküm, peygamberlik, Kur'an ve İncil manalarında da kullanılmıştır. Bunun tarifinde şöyle denmiştir: Hikmet, bir şeyi layık olduğu yere koymaktır. Alimlerin tariflerine göre, insanın gücü yettiği kadar, nazari bilgileri elde etmek ve faziletli işler yapma maharetini kazanmak üzere aklın ve zekanın (nefs-i insani) kullanılmasıdır¹¹⁷.

Hüküm, hikmeti içermektedir. Çünkü hükmederken hikmetli hükmetmek için, hikmete ihtiyaç vardır. Hüküm fiildir. Hareket ifade eder. Her an faaliyette bulunur. Ama hikmet bilgidir. Fiil halinde olmayan mutlak ve mücerred bir isimdir. Onu harekete geçirecek olan, hükmetmektir. Bu bakımdan hüküm hikmetten daha geniş kapsamlı olarak anlaşılmıştır. Burada bizce, bir fark daha bulunmaktadır. Hüküm, fiil olduğu için, fiil halindeyken vardır, Daha önce varlığı sözkonusu olmaz. Ama hikmet bizâtihî var olan bir bilgi ve bütün bir sistem ve onu istenildiği zaman çalıştırabilecek bir akli ve zihni muhakeme hüneri ve me-

112 Lane, 2/616

113 Müfredat, 126, Külliyyat, 157,

114 Lane, 2/617.

115 Hüseyin b. Muhammed Demagani, Kamusu'l-Kur'an, 141, Beyrut, 1977, Demagani'nin Zemahşeri ile Bağdad'da buluştukları tahmin ediliyor. (Bk. Aynı kitabın önsözü, 6).

116 Lane, 2/617

117 Külliyyat, 158.

leke ifade eder. Bu bakımdan hikmet, elde edilen bir muhassala ve bir müktesebât bütünlüğü ihtiva eder. Aslında muhakeme de hükümle, hikmetle aynı kökten gelmesi de önemlidir. Hepsinde hikmetli davranmak ve hikmete göre hareket etmek ve hikmeti anlamak manaları bulunmak-tadır.

Kuran'da buraya almadığımız duyma, işitme, görme, vicdan, idrak ve müşahade gibi, birçok kelime ilimle ilgilidir. Bunlar oldukça herkesçe kolay anlaşılabilir. Zaten Kur'an'a göre bilgi konusunu bütün genişliği ile ele almayacağımızı ifade etmiştik. Aldığımız kelimeler doğrudan ilmin varlığı ve yokluğuyla ilgili olmalarında dolayı alınmışlardır. Bunlar gösteriyor ki, Kur'anı Kerim, ilmi münakaşa ediyor ve onun meşruiyye-tini tartışıyor. Seçtiği ve tenkit ettiği ile dayandığı ve kelime ve kavramlarla sisteminin ve ilmi zihniyetinin ölçüsünün sınırlarını çiziyor. İslâm âlimleri bunlar üzerinde düşünüyor ve ona göre elde ettikleri bil-gileri münakaşa ediyor ve değerlendiriyorlar. Biz yalnız bu kelimelerin sözlük manalarını tesbit ettik. Asıl bunların kullanıldıkları cümlelerdeki üslûp ve ifade tarzları daha önemlidir. Ama onların yerlerine Kur'an'da bulup, mütalaa etmek kolay olacağını düşünerek onları başka bir zaman-da ele almak üzere şimdilik bırakıyoruz.

Hadislerde Şüphe:

Kur'an'ı Kerim'de ilim bahsini ilgilendiren bazı önemli kelimeleri inceledik. Şimdi Hz. Peygamberin sözlerinde konumuzu ilgilendiren bir kaç Hadisine değinmek istiyoruz:

a) Bazı kimseler Hz. Peygambere gelip sormuşlardır: Zihnimize öyle şeyler geliyor ki, herhangi birimiz onu söylemeyi büyük günah sa-yar. Hz. Peygamber gerçekten öyle mi oluyor? diye sorar Evet, derler. Hz. Peygamber, işte o duygunuz imanın apaçık kesinliğidir, buyurdu¹¹⁸.

b) Hz. Peygamber'e "iman"daki vesveseden sormuşlar. O da de-miştir ki, o halis imanın sebebidir¹¹⁹.

c) Hz. Peygamber demiştir ki, insanlar birbirine sorup duracaklar ve diyecekler ki, Allah bu mahlûkâtı yarattı. O halde Allah'ı kim yarattı? Böyle bir şey aklına gelen, hemen Allah'a inandım desin¹²⁰.

d) Hz. Peygamber: "insanlar ilimden size sorup dururlar, öyle ki, işte Allah bizi yarattı, ama Allah'ı kim yarattı derler. Konuşma bu rad-deye gelince, Allah'a sığınım ve sözü bitirin", buyurdu¹²¹.

118 Müslim, 2/153, Nevevi ile Süneni Ebu Davud, 2/622.

119 A.g.y.

120 A.g.y.

121 Müslim, 2/154.

c) Ebu Zümeyl, İbn Abbas'a sormuş: Zihnime bir şey geliyor, acaba nedir demiş. İbn Abbas, o halde nedir? diye sorar. Vallahi söyleyemem demiş. İbn Abbas, şüphe kabilinden bir şey mi? der. Ebu Zümeyl, güler. İbn Abbas, demiştir ki: "hiç kimse bundan kurtulamamıştır. Bunun için Yüce Allah" sana indirdiğimizden şüphedeysen, senden önce kitap okuyanlardan sor, andolsun ki, sana rabbinden gerçek gelmiştir, sakın şüphelenenlerden olma"¹²², âyetini indirmiştir. Böyle bir şey zihnine gelirse, "o öncedir ve sonradır (varlığı) açık ve (mahiyeti) gizlidir, o herşeyi bilir"¹²³, söyle¹²⁴.

f) Bir adam Hz. Peygambere gelip, "ey Allah'ın elçisi, herhangi birimiz, zihninde (nefsinde) öyle bir şeyle karşılaşılıyor ki, onu söylemektense kül olmayı tercih ediyorum" dedi. Hz. Peygamber "Allah büyüktür. Onun durumunu vesveseye dönüştüren, Allah'a hamdolsun" buyurdu¹²⁵.

Burada iki mesele açıklanmış oluyor: 1) Herşeyi Allah'ın yarattığı kabul ediliyor. Madem ki, her şey yaratılmıştır. o halde Allah'ı da kimin yarattığı insanın aklına gelebiliyor. Böyle bir sorunun insanın aklına gelmesi, onun dinsizlikle Allah'ı inkâr etmek kasdı ve niyeti olduğunu göstermez. Böyle bir şey yalnız dinsizliği huy ve meslek edinenin aklına gelmez. İnananın ve Allah'a samimi olarak iman edenin zihnine de böyle bir şey gelebilir. Demek ki böyle bir soru insanın öğrenme merakından doğmaktadır. Öğrenme merakı her insanda bulunur. İnsan onu geliştirir ve arzuladığı istikamete doğru onu çevirir veya ihmal eder ve o sönüp gider.

Hadislerde zikredildiğine göre, insanlar böyle soruları sorup duracaklardır. İnsanın öğrenme merakının ardı arkası kesilmeyecektir. Bu sorunun temeli ve doğuş kaynağı, insanın bilgi kurallarından birine dayanmaktadır. Çünkü kainat ve içindekiler yaratılmış olduğuna göre, onları da Allah yarattığına göre, kâinâtın ve içindekilerinin var oluş sebeplerini biliyor, bu bilgisini Allah'a da teşmil ederek onun da var oluş sebebini soruyor. Ancak cevabını bulamadığı için, Allah'ı inkâr manasına geleceğinden korktuğu için, onu söyleyemiyor ve zihninden de atamıyor. Buna göre ne yapması gerektiğini peygambere soruyor ve hatta sormaktan da çekiniyor. İnsan böyle sorularla bildiği ve hatta inandığı şeylerde şüpheyi düşünüyor ve doğrusunu araştırıyor. Şüphesini izale ede-

122 Yunus: 94.

123 Hadid: 3

124 Süneni Davud, 2/622

125 Süneni Davud, 2/623, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, 1/340

cek bir otorite ve kuvvetli, sağlam bir bilgiye dayanmak istiyor. Bu sorunun cevabını ikinci meselede ele alalım. Birinci mesele insanın öğrenme merakının ve anlama tecessüsünün onu şüpheye sevkettiğini ve şüphesinin de kaldırılmasına çalıştığını, imanın bile bu şüphenin önüne geçemediğini, imanın da şüpheyi giderecek ilmî ve kesin delile dayanması gerektiğini ortaya koyuyor.

2) İkinci meselede açıklamaya çalışacağımız husus şudur: Hz. Peygamber şüpheye ve vesveseye düşen kimselere verdiği cevapta onların anlayış seviyelerine göre hareket etmiştir. Önce böyle bir şüphenin imanı yok etmediğini anlatmak için, gerçek ve sağlam imana götüren bir sebep olduğunu ve böyle zihne ve hatıra gelen şeylerden korkulmaması gerektiğini ifade etmiştir. Sonra bu gibi şüpheleri zihinde saklamanın ve zihni onlarla meşgul etmenin doğru olmadığını anlatmak için, hemen vazgeçmesini Allah'a imanını tazelemesini tavsiye etmiştir. Böylece onu bir rûhî bunalımdan kurtarmış ve huzura kavuşturmuştur.

Şüpheye ve vesveseye düşmenin övülebilecek bir durum olduğunu açıklamıştır. Şüpheye düşen bir kimse araştırmak zorunda kalacak ve daha kesin bir bilgiyle zihnini ve bilgisini kuvvetlendirecektir. Şüpheye düşen kimsenin kafası çalışıyor. Şüphesini izale etmek için kendi ilim yapacak ve yeni birşeyler öğrenecek ve taklitçi olmaktan kurtulacaktır.

İmam Nevevi (631-676 H/1233-1277 M) şüphenin ve vesvesenin "hâlis ve açık, kesin iman olması"nı şöyle izah eder: Şüphe ve vesveseyi söylemeyi büyük günah sayan ve ondan şiddetle korkan kimsenin imanı hâlis ve katıksız olduğunu gösterir. Hele inanılması şöyle dursun, onu söylemekten korkanın imanı öyle kemâle ermiştir ki, şek ve şüpheler ondan kalkmıştır¹²⁶.

İmam Mazeri (453-536 h./1061-1141 m.)¹²⁷, insanın zihnine doğan ve hatırına gelenleri iki kısma ayırıyor. Bir kısmı hiç delile, emareye ve bir şeye dayanmadan insanın aklına gelen şeylerdir. Bunların dayandığı bir delil ve şüphe doğuracak bir emare bulunmadığı için zahmet çekip delil aramaya gerek olmaz. Bunlar gereksiz ve boş vesvese ve kurntulardan ibaret oldukları için, onlardan yüz çevirmek, onları hemen atmak ve zihni başka bir şeyle meşgul ederek onların üzerinde durmamak gerekir. Hz. Peygamber bunlar için, onlardan yüz çevirin ve onları bırakın demiştir. Ama insanın zihnine bir delile ve emareye dayanarak gelen ve yerleşen şüphe ve vesveseyi de delile dayanarak izale etmek ge-

¹²⁶ Müslim Şerhi, Nevevi, 2/156.

¹²⁷ Müslim üzerinde şerhi vardır, basılmamıştır. İbn Hallikan, 4/285.

rekir. Bu hususta delil getirmek ve onlarla uğraşmak ve onları nasıl izale edeceğini düşünmek şarttır. Çünkü bunlar delile dayanarak geldikleri için, ancak delille izale edilebilirler¹²⁸.

Kur'an ve Hadis'te nereye bakılırsa bakılsın daima meselenin ilme havale edildiğini görmekteyiz. İlimde şüphe daha kesin bir ilmi esasla kaldırılabileceği gibi imanda şüphe de yine ilimle kaldırılabilir.

Yukarıda (e) bendinde İbn Abbas'ın sözünde geçen âyeti kerimeye temas etmek istiyorum. İbn Abbas, Hz. Peygamberin işaret ettiği gibi, hiç kimsenin şüpheye düşmekten kurtulamıyacağını beyan ediyor. Ancak fikri desteklemek için, Yunus Suresi'nin 94. ayetini misâl veriyor. Bu ayet Hz. Peygambere "şüphede isen" sözüyle hitabediyor. İbn Abbas böylece Hz. Peygamberin bile şüpheye düşme ihtimalini göz önünde bulundurarak, bu ayete muhatap olduğuna dikkat çekmek suretiyle, hiç kimsenin şüpheden kurtulamıyacağına işaret ediyor. O halde şüpheye düşme tehlikeli olmayıp, ondan bir an evvel kurtulmanın yollarını aramalıdır. Bu da ilimle olur. Bu ayet üzerinde yapılan tefsirlerin özeti şudur: Bu ayeti kerimedeki hitap Hz. Muhammededir. Bu hitabın ona olması O'nun kendisine gönderilen vahy'den şüphede olduğunu ifade etmez. Buradaki şart cümlesi cevab cümlesinin vukuunu gerektirmez. Her ihtimale karşı faraza böyle bir şüphe içinden geçiyorsa, anlamına gelir. Şunu da hesaba katmışlardır. Hz. Muhammed bir insan olarak hatırına bir şüphe gelebilir. Bu şüpheleri delillerle izale etmek gerekir. Bu hususta Hz. Muhammed'e başka deliller zaten gönderilmiştir¹²⁹. Burada şüpheye düşmenin Hz. Muhammed'e isnad edilmesi ve ona verilen cevap ile inanmayanlara yol göstermenin kastedildiği de anlaşılabılır. Bunun için ayette "kitap okuyanlara sor" ifadesi yer almıştır. Bu, hem kitap okuyanları, ki bunlar ilim adamlarıdır, hem de onlara uyanları ilme davet etmeyi ihtiva eder. Madem ki, Hz. Muhammed bile kendisine indirilen vahy'den şüphede olduğu zaman şüphesini izalesi için kitap okuyanlara sorması tavsiye ediliyor. O halde kitap okuyanların bileceği kadar bu kesindir. Onlar bile bunda şüphe etmezler¹³⁰. Ayrıca ilim adamlarına güveni de ifade ediyor. Çünkü ilim adamı yalan söylemez. Bu ayeti kerimenin indirilmesinden maksat, Hz. Muhammed'in şüphede olduğunu anlatmak olmayıp, kitap okuyanların ve ilimde derinleşmiş

128 Müslim, Şerhi Nevevi, 2/156. İmam Mazeri'nin bu ikinci kısmına dikkat etmek gerekir. İşte delile dayanarak bu şüpheleri izale etmek ancak kelâm ve felsefeyle olur.

129 Fahreddin Razi, Mefatihü'l-Gayb, 5/39.

130 Meftâhü'l-Gayb, 5/40. Zemahşeri, Keşşaf, 2/253.

olanların indirilen vahyi bildikleri gerçeğini ifade etmektedir¹³¹. Kur'anı Kerimin ilim adamlarına güvenmesi ve onların gerçeği söyleyeceklerine kanaati, aslında kendine güvenmesinin neticesidir. İlim adamı olan kime sorulursa sorulsun bu gerçeği ifade edecektir. Ama onların içlerinden yanlış söyleyenler ve yanıltmaya sapanlar olmaz mı? onlara bu kadar güvenin müeyyidesi ne olabilir? Fazla uzatmadan buna bizim vereceğimiz cevap, burada ilim adamlarından her hangi belli bir şahıs kastedilmiş değildir. Bütün ilim adamları kastedilmiştir. Onların içinden her hangi bir sebepten dolayı yanlış söyleyen çıkarsa, doğruyu söyleyen de çıkacaktır. Doğruyu söyleyen, yanlış söyleyeni uyaracağı için, onlarda açık bir yanılmaya gitmeyeceklerdir. Buradaki hitabın Hz. Muhamed'e olduğu üzerinde duranlar, O'nun peygamber olduğunu kitap okuyanlar (yahudi ve hiristiyanlar) Tevrat ve İncil'de görmektedirler, onlardan iman edenler bunu bilirler, demektedirler¹³².

Burada "Şüphede isen" hitabı, düşünen her insana şamildir. Böylece görünürde hitap Hz. Muhammed'e ise de, bu gibi hitaplarda olduğu gibi asıl kastedilen insanoğludur. Düşünen ve düşünme kabiliyeti olan herkes sorumlu tutulmuş olur. Netice itibariyle şunu öğreniyoruz ki, Kur'anı Kerim ilme dayanmakta ve ilmin her zaman uygulanan metodunu kullanmaktadır. Hadis-i Şerifler de Kur'an'ın bu metodunu uygulamakta ve onu daha da teferruata inerek açıklamaktadır.

İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'an ve Hadislerde ilimin kaynaklarına ve metotlarına ve o metotları kullanmada insanların tarafsız tutumuna önem vermekte olduğu görülüyor. İşte müslümanlar bunlara uyararak, ömürlerini ona vakfetmeleri sayesinde, islâm âlimleri ve düşünürleri yetişmiştir. Bunu islâm medeniyeti tarihi boyunca anlamak mümkündür.

131 Keşşaf, 2/253.

132 Şevkânî, Fethu'l-Kadir, 2/451. Taberî, Tefsir, 11/168.